

‘मेरो चोक’ कवितामा असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनि

उपप्रा. प्रेमप्रसाद तिवारी (विद्यावारिधि)

लेखसार

प्रस्तुत लेखमा कवि भूपी शेरचनको ‘मेरो चोक’ कवितामा अभिव्यञ्जित ध्वन्यार्थको विश्लेषण गरिएको छ । यस लेखमा ‘मेरो चोक’ कवितालाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा लिइएको छ भने विश्लेषणको सिद्धान्त निर्माणका लागि उपयोग गरिएका विभिन्न कृतिलाई द्वितीय सामग्रीका रूपमा लिइएको छ । यसका लागि आवश्यक दुवै स्रोतका सामग्री सङ्कलन पुस्तकालयीय कार्यबाट गरिएको छ । यस लेखमा ध्वनिको एउटा भेदका रूपमा रहेको असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनिको सिद्धान्त उपयोग गरिएको छ । ‘मेरो चोक’ कवितामा वाच्यार्थका तुलनामा व्यङ्ग्यार्थ अत्यन्त शक्तिशाली बनेर प्रकट भएको छ भन्ने निष्कर्ष लेखमा निकालिएको छ । यस लेखमा परम्परित विचारका साँघुरा गल्ली नभत्काएसम्म नेपाली समाजमा विचारको नयाँ गल्ली निर्माण हुन नसक्ने ध्वन्यार्थ निकालिएको छ । यस कवितामा नेपालको भौगोलिक अवस्था, समाजिक अवस्था तथा नेपालीले भोग्नुपरेको दुःखद अवस्था नै ध्वनिका रूपमा अभिव्यक्त भएको तथा यस कवितामा आएको ‘साँघुरो गल्ली’ लाई काठमाडौँ सहर, दुई विशाल देशका बिचमा रहेको नेपाल, नेपालीको विचार, धार्मिक सङ्कीर्णता, नेपालीको पैसामुखी सोच, नेपालको शासन व्यवस्थासँग सम्बन्धित बनाइएको छ भन्ने विशेष ध्वन्यार्थ यस लेखमा निकालिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य, ध्वनि, ध्वन्यार्थ, प्रतीयमान, व्यङ्ग्यार्थ ।

१. विषयपरिचय

नेपाली साहित्यको स्वच्छन्दतावादी प्रगतिवादी धारामा कलम चलाएका भूपी शेरचन (१९९२-२०४६) का *नयाँ भ्याजरे* (२०१०), *निर्भर* (२०१५), *घुम्ने मेचमाथि अन्धो मान्छे* (२०३६) जस्ता कृति सार्वजनिक भएका छन् । स्वच्छन्दतावादी प्रगतिवादी धारामा कविता सिर्जना गर्ने शेरचनका कवितामा मार्क्सवादी चिन्तनको गहिरो प्रभाव पाइन्छ भने उनका कवितामा क्रान्ति चेतना तथा विद्रोही भावना पनि अभिव्यक्त भएको पाइन्छ । नेपाली समाजमा लामो समयदेखि जरो गाडेर बसेको अन्याय, अत्याचार, शोषण, दमन, भ्रष्टाचार, विकृति, विसङ्गतिजस्ता नराम्रा पक्षलाई जर्बेट उखेलेर फाल्ने चाहना बोकेका शेरचनका कविता व्यङ्ग्यधर्मी रहेका छन् । यिनको ‘मेरो चोक’ कवितामा व्यङ्ग्यधर्मी चेतना मुख्य विषयका रूपमा प्रकट भएको छ । उनको ‘मेरो चोक’ कवितामा नेपाली समाजलाई साँघुरो गल्लीका रूपमा चित्रण गर्दै त्यहाँ रोग, भोक, शोक, निराशा तथा उदासीनता व्याप्त छ भन्ने ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित भएको छ । आचार्य आनन्दवर्धनद्वारा प्रणीत ध्वनिसिद्धान्तले साहित्यिक कृतिबाट अभिव्यञ्जित विशिष्ट अर्थको अन्वेषण गर्छ । ध्वनिका विविध भेदमध्ये असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यका माध्यमबाट विशेष प्रतीयमान अर्थ अभिव्यक्त हुन्छ । असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनिमा रस, भाव, रसाभास, भावाभास, भावोदय, भावशान्ति, भावोदय, भावसन्धि तथा भावशबलता पर्छन् । यिनैका माध्यमबाट वाच्यार्थबोध भएपछि तुरुन्तै व्यङ्ग्यार्थबोध हुने भएकाले यिनका बिचमा क्रम

निर्धारण गर्न निकै गाह्रो हुन्छ । यही असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनिको सिद्धान्तका आधारमा ‘मेरो चोक’ कवितामा केकस्तो ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित भएको छ भन्ने प्राञ्जिक समस्यामा यो लेख केन्द्रित रहेको छ भने असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनिको सिद्धान्तका आधारमा ‘मेरो चोक’ कविताको विश्लेषण गरी त्यहाँ प्रकट भएको ध्वन्यार्थ निरूपण गर्नु यस लेखको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । कवि भूपी शेरचनको ‘मेरो चोक’ कविताको अध्ययन साहित्यका अन्य विविध सिद्धान्तका आधारमा गरिएको भए पनि ध्वनिसिद्धान्तको महत्त्वपूर्ण प्रकार असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनिका आधारमा गरिएको पाइँदैन । ध्वनिको महत्त्वपूर्ण भेदका रूपमा रहेको यही असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनिका आधारमा ‘मेरो चोक’ कविताको विश्लेषण गरी त्यसको ध्वन्यार्थ निरूपण गर्ने कार्य गरिएकाले यस अध्ययनको उपादेयता पनि स्पष्ट हुन आउँछ ।

२. अध्ययनविधि

प्रस्तुत लेखमा भूपी शेरचनको ‘मेरो चोक’ कवितालाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा ग्रहण गरिएको छ । यही कविताको विश्लेषणका लागि आवश्यक सैद्धान्तिक ढाँचा निर्माणका क्रममा उपयोग गरिएका तथा प्रायोगिक समालोचनाका ग्रन्थलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ । यस लेखमा प्रयोग भएका दुवै स्रोतका सामग्री सङ्कलन पुस्तकालयीय कार्यबाट गरिएको छ । गुणात्मक अध्ययनका रूपमा रहेको यस लेखको विश्लेषणका लागि आचार्य आनन्दवर्धन प्रणीत ध्वनिसिद्धान्तको मुख्य प्रभेद असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनिको उपयोग गरिएको छ । यस लेखमा कृतिपठनलाई केन्द्रमा राखी सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषण गर्दै वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधिको उपयोग गरी अर्थापन गरिएको छ ।

३. सैद्धान्तिक आधार

आचार्य आनन्दवर्धनले नवौँ शताब्दीमा स्थापना गरेको ध्वनि सिद्धान्त भाववादी सिद्धान्त हो । संस्कृत भाषाको ‘ध्वन्’ धातुमा ‘इ’ प्रत्यय लागेर ध्वनि शब्दको निर्माण हुन्छ र यसले कुनै वस्तुबाट निस्कने आवाज भन्ने अर्थ बुझाउँछ । जुन काव्यमा शब्द अथवा अर्थ (वाच्यार्थ) ले प्रतीयमान अर्थ (व्यङ्ग्यार्थ) को सिद्धिका लागि आफ्नो अर्थको समर्पण गर्छ र व्यञ्जनावृत्ति मुख्य बनेको व्यङ्ग्यात्मक काव्यविशेषलाई ध्वनि भनिन्छ (उपाध्याय, २०३०, पृ. २८१) । साहित्यका सन्दर्भमा ध्वनि शब्दले प्रतीयमान वा विशिष्ट अर्थ भन्ने बुझाउँछ । काव्यका तीन भेदमध्ये सर्वोत्तम भेदलाई ध्वनिले जनाउने गर्छ (आप्टे, सन् १९६९, पृ. ५०४) । यसले सोभ्रो र लाक्षणिकभन्दा भिन्नरूपमा प्रतीत भएर आउने प्रतीयमान वा व्यङ्ग्यार्थलाई जनाउँछ । जहाँ शब्दबाट निस्कने साधारण अर्थभन्दा व्यङ्ग्यार्थमा चमत्कार हुन्छ, त्यहाँ ध्वनि हुन्छ (शुक्ल, सन् २००२, पृ. ३१) । साहित्यको अर्थ निष्पादनका लागि विकसित भएका अभिधा, लक्षणा र व्यञ्जना शब्दशक्तिमध्ये व्यञ्जना शब्दशक्तिका माध्यमबाट अभिव्यञ्जित हुने अर्थ नै ध्वन्यार्थ हो र यस्तो अर्थ वाच्यार्थ र लक्ष्यार्थका तुलनामा विशेष चमत्कारयुक्त हुने गर्छ भन्दै विशेष चमत्कारयुक्त अर्थको अभिव्यक्तिका लागि ध्वनिसिद्धान्त स्थापना गरिएको हो ।

आचार्य आनन्दवर्धनले नवौँ शताब्दीमा ध्वनिसिद्धान्त स्थापना गरेका भए पनि यसको पृष्ठभूमि निकै प्राचीन रहेको पाइन्छ । उनले आफ्नो लक्षणग्रन्थ *ध्वन्यालोक*मा ध्वनि विरोधी मतको आलोचना गर्दै ध्वनिसिद्धान्तको स्थापना गरेका हुन् । ध्वनिसिद्धान्त स्थापना हुनुपूर्वका ध्वनि विरोधी मतमा अभाववादी, लक्षणावादी र अनिर्वचनीयतावादी पर्छन् (पौडेल, २०५७, पृ. १४५) । अभाववादी, लक्षणावादी र अनिर्वचनीयतावादी मतलाई तार्किक समाधान दिँदै आचार्य आनन्दवर्धनले ध्वनिसिद्धान्तको स्थापना गरेका हुन् । उनले ध्वनिसिद्धान्तलाई व्याकरणको स्फोटवादसँग जोडेर व्याख्या गरेका छन् ।

शब्दको उच्चारणपश्चात् त्यसको भौतिक अस्तित्व हराएर जान्छ तथापि शब्दको अन्तिम वर्ण उच्चारण गर्ने वेलासम्म त्यसको मानसिक संस्कार रहेको हुन्छ र त्यही मानसिक संस्कारबाट नै अर्थ अभिव्यक्त हुन्छ भन्ने स्फोटवादी विचारलाई शक्तिका रूपमा ग्रहण गर्दै ध्वनिसिद्धान्त स्थापना गरिएको हो ।

ध्वनिसिद्धान्तले साहित्यिक कृतिबाट अभिव्यञ्जित प्रतीयमान अर्थ, गूढ अर्थ, व्यङ्ग्य अर्थलाई विशेष जोड दिने गर्छ । साहित्यिक कृतिको मूल मर्म छिचोल्नका लागि ध्वनि आवश्यक हुन्छ । ध्वनि व्यङ्ग्यार्थ वा प्रतीयमान अर्थ हो र त्यो अन्य कुनै शक्तिद्वारा व्यक्त नभएर केवल व्यञ्जनाशक्तिद्वारा अभिव्यञ्जित हुन्छ (उपाध्याय, २०३६, पृ. १९१) । ध्वनिकै आधारमा कुनै पनि साहित्यिक कृतिको मूल्य निरूपित भएको हुन्छ र त्यसैले उत्तम रचनाका लागि व्यङ्ग्यार्थ (ध्वनि) महत्त्वपूर्ण तत्त्वका रूपमा रहेको हुन्छ (अधिकारी, २०५९, पृ. २७) । ध्वनिकाव्यबाट अभिव्यक्त हुने विशेष अर्थ नै मनोहारी बन्ने गर्छ । काव्यमा प्रतीति कालपछि अनुरणित हुने प्रतीयमान अर्थ, व्यङ्ग्य अर्थ, गम्यमान अर्थ, अनुभूयमान अर्थ, भावसमान अर्थ, प्रकाशमान अर्थजस्ता फरक फरक शब्दद्वारा पनि सम्बोधन गर्न सकिने व्यङ्ग्यार्थ शब्दशक्तिमा आधारित हुन्छ (पौडेल, २०५७, पृ. १४८) । यही साहित्यिक कृतिको मूल्य निर्धारक तत्त्वका रूपमा रहेको ध्वनिबाट नै काव्यकृतिमा सन्निहित गूढार्थ अभिव्यक्त हुन्छ ।

आचार्य आनन्दवर्धन प्रणीत ध्वनिसिद्धान्तलाई उनीभन्दा पछाडिका आचार्यहरूले पनि ससम्मान अगाडि बढाएका छन् । आचार्य मम्मटले ध्वनिका बारेमा विशद चर्चा गरी यसको व्यापकता सिद्ध गरिदिएका छन् भने आचार्य विश्वनाथले पनि ध्वनि र रसलाई सम्बन्धित तुल्याउँदै यसको आवश्यकता सिद्ध गरेका छन् । आचार्य विश्वनाथले त ध्वनिलाई स्पष्ट पाउँदै ध्वन्यार्थ अन्य अर्थभन्दा विशेष हुनुका कारणका रूपमा स्वरूप, सङ्ख्या, अर्थबोध, निमित्त, कार्य, प्रतीति काल, आश्रय, विषय, अर्थ निश्चितता, सम्बन्ध, भाषा, अन्वय आदिलाई चिनाएका छन् । कुनै पनि साहित्यिक कृतिको मूल मर्म छिचोल्नका लागि ध्वनि अनिवार्य रहेको विषय रसध्वनिवादी आचार्यले प्रमाणित गरेका छन् ।

साहित्यको गूढार्थ अन्वेषणका लागि ध्वनि अपरिहार्य हुने विषयमा सबै आचार्यको एक मत रहे पनि ध्वनिका भेदका बारेमा एक मत पाइँदैन । ध्वनिका भेद तथा उपभेदका विषयमा विद्वानहरूले फरक फरक धारणा राखेका छन् । मम्मटले यसका १०,४५५ भेद देखाएका छन् (अधिकारी, २०५९, पृ. १५०) । ध्वनिका भेदको सङ्ख्याका सन्दर्भमा विद्वानहरूको मत भिन्नता रहेको भए पनि मूलरूपमा यसका अविभक्तवाच्य वा लक्षणामूलाध्वनि र विभक्तान्यपरवाच्य वा अभिधामूलाध्वनि हुने कुरामा मतैक्य रहेको पाइन्छ । अभिधामूलाध्वनिका असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनि र संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनि दुईओटा प्रकारमध्ये असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनिमा वाच्यार्थ र व्यङ्ग्यार्थबोधको कुनै क्रम रहँदैन । असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनिमा वाच्यार्थ र व्यङ्ग्यार्थको क्रम निर्धारण हुँदैन (विश्वनाथ, सन् १९७७, पृ. १३२) । यसैलाई रसध्वनिका रूपमा पनि लिने गरिन्छ । आचार्य मम्मटले ध्वनिका बारेमा स्पष्ट पाउँदै वाच्यार्थका तुलनामा व्यङ्ग्यार्थ शक्तिशाली भन्दा असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनि हुन्छ (मम्मट, सन् १९६०, पृ. ११६) भनेका छन् । यसमा वाच्यार्थ व्यञ्जक र रस व्यङ्ग्य हुन्छ । असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनिमा रस, रसाभास, भाव, भावाभास आदि रहने गर्छन् ।

व्यङ्ग्यार्थ प्राप्तिका लागि क्रमबोध नहुने ध्वनिलाई असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनि भनिन्छ । यसलाई रस, भाव, रसाभास, भावाभास, भावोदय, भावशान्ति, भावसन्धि, भावशबलता आदि नामबाट बुझ्नुपर्छ (ढकाल, २०६७, पृ. ५०-५१) । असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य रसका रूपमा अभिव्यक्त हुने र रसमा विभाव, अनुभाव तथा व्यभिचारीभावको क्रम रहे पनि अत्यन्तै छिटो अर्थबोध हुने भएकाले कमलका सयओटा पत्रलाई भेदन गर्दा तिनको क्रम ज्ञान नभएजस्तै असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यमा पनि वाच्यार्थबाट व्यङ्ग्यार्थ बोध भएको ज्ञान नै हुँदैन (ढकाल, २०६७, पृ. ५०-५१) । यसमा

वाच्यार्थबोध भएपछि तत्कालै व्यङ्ग्यार्थको प्रतीति हुने भएकाले स्पष्ट क्रमबोध हुँदैन । प्रतिभा सम्पन्न कविका अभिव्यक्ति विशेष चमत्कारले भरिपूर्ण हुने भएकाले पनि वाच्यार्थ र व्यङ्ग्यार्थबोधको क्रम स्पष्ट भएको हुँदैन (मम्मट, सन् २०१४, पृ. ९४) । काव्यमा विभिन्न चमत्कारयुक्त प्रविधिका माध्यमबाट विशिष्टता सिर्जना गर्नु नै कविको विशेष उद्देश्य रहेको हुन्छ अनि यस्तो विशिष्ट अर्थको प्राप्तिका लागि असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनि आवश्यक हुन्छ ।

साहित्यिक कृतिको अनुशीलनपश्चात् प्रकाशित हुने व्यङ्ग्य नै ध्वनिको स्वरूप हो र व्यङ्ग्यार्थ मुख्य बनेर प्रकट हुँदा ध्वनिकाव्य निर्मित हुन्छ । अर्थात् अभिव्यक्तिका दृष्टिले ध्वनिकाव्य निकै विशिष्ट प्रकारको पनि हुने गर्छ र त्यो विशिष्टताको कारकका रूपमा रस रहेको हुन्छ । कुनै काव्यकृतिमा रस अप्रधान बनेको छ भने त्यहाँ ध्वनिकाव्यको सम्भावना पनि अत्यन्त न्यून रहन्छ र रस प्रमुख बनेर प्रकट भएको कृतिमा स्वतः ध्वनि रहने गर्छ । जहाँ रस, भाव, रसाभास, भावाभास, भावोदय, भावशान्ति, भावसन्धि, भावशबलता आदि रहन्छन् त्यहाँ नै असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य (अक्रम) प्रकट भएको हुन्छ (आनन्दवर्धन, सन् २०१३, पृ. ७५) । यस्तो काव्यमा रसादिरूप वाच्यका तुलनामा अधिक शक्तिशाली वा प्रधान बनेर प्रकट भएको हुन्छ । असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यमा वाच्यार्थ र व्यङ्ग्यार्थको प्रतीतिमा क्रम त रहन्छ तर क्रमबोध हुँदैन । वाच्यार्थबोध र रसको प्रतीतिमा क्रम रह्यो भने वाच्यार्थसँगै व्यङ्ग्यार्थबोध हुने सम्भावना पनि रहँदैन (आनन्दवर्धन, सन् २०१३, पृ. ७५) । असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यमा प्रमुख स्थान रस र भावको हुन्छ । विभाव, अनुभाव तथा व्यभिचारीभावद्वारा परिपुष्ट बनेका रति, हास, शोक आदि स्थायीभाव नै रसका रूपमा अभिव्यक्त भएका हुन्छन् । कुनै पनि काव्यकृतिमा रसाभिव्यक्तिको अवस्था रहनाले त्यसको महत्तालाई बुझाएको हुन्छ ।

देवादि, गुरु, राजा आदि विषयक रतिभाव प्रमुख बनेर प्रकट हुँदा साहित्य भावको अवस्थामा नै रहन्छ । व्यभिचारीभावका तीन अवस्था उदय, स्थिति र अपायलाई नै भावदशा मानिन्छ । काव्यमा भावको उदय, स्थिति र अपाय नै सौन्दर्यपूर्ण अवस्थामा प्रकट हुनुलाई नै भावदशाका रूपमा लिइन्छ । भावको उदय भावोदय, कुनै भावको शान्ति भावशान्ति, दुई भावको मिलन भावसन्धि, धेरै भावको सौन्दर्यपूर्ण मिश्रण अवस्था भावशबलता हो । यस्तो भावदशाको परिस्थितिमा छुट्टै प्रकारको सौन्दर्य सृष्टि भएको हुन्छ । अनुचित किसिमबाट वर्णित रस रसाभासको तहमा रहेको हुन्छ भने भावको अनुचित प्रयोगले भावाभासलाई बुझाएको हुन्छ (आनन्दवर्धन, सन् २०१३, पृ. ८४) । रस तथा भावका यी सबै अवस्थालाई नै असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यका रूपमा लिने गरिन्छ । वाच्यार्थ र व्यङ्ग्यार्थबोधको क्रम भए पनि त्यसको ज्ञान नरहने ध्वनि नै असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य हो भने वाच्यार्थ र व्यङ्ग्यार्थको स्पष्ट क्रमबोध हुने संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनि हो (आनन्दवर्धन, सन् २०१३, पृ. ७४) । ध्वनिका यी दुई भेदमध्ये असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यमा रसभाव रहने भएकाले काव्यकृतिमा सौन्दर्यात्मक अवस्था सिर्जित भएको हुन्छ । प्रस्तुत लेखमा पनि यही रसभावको अवस्था अध्ययन गरी असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनि निरूपण गर्ने कार्य गरिएको छ ।

४. विमर्श र परिणाम

प्रस्तुत ‘मेरो चोक’ कवितामा समाजमा व्याप्त विकृतिप्रति व्यङ्ग्य प्रहार गरिएको छ । यो कविता तीन अनुच्छेदका छविस्वसओटा पङ्क्तिमा संरचित छ । प्रस्तुत कविताको अभिधार्थमा नेपाली समाजको सहरिया जीवनको कष्टकर अवस्थाको चित्रण गरिएको छ भने व्यञ्जनाका तहमा वैचारिक साँघुरोपनबाट नेपाली समाज माथि उठ्न नसकेको प्रसङ्ग अभिव्यक्त हुन पुगेको छ । यस कवितामा हाम्रा सहरका गल्ली साँघुरा भएको सन्दर्भ एकातिर पाइन्छ भने अर्कातिर मानवीय जीवनको विकृति र विसङ्गतिको चित्रण पाइन्छ ।

४.१ वाच्यार्थ

‘मेरो चोक’ कवितामा कवितावाचक म पात्रले आफ्नो घरनजिकै रहेको चोकको वर्णन गरेको विषय आएको छ । साँघुरो गल्लीमा आफ्नो सानो चोक रहेको र त्यस चोकमा असङ्ख्य रोग, अनन्त भोक, असीम शोक रहेको तर त्यहाँ केवल हर्ष मात्र नरहेको विषय यस कवितामा आएको छ । यस्तै आफ्नो चोकको साँघुरो गल्लीमा हर्षलाई आउन रोक लगाइएको विषय उल्लेख गरिएको छ । सबै कुरा पाइने म पात्र वा कविको चोकमा देवताले बनाएका मानिस र मानिसले बनाएका देवता छन् । यी दुवै (मानिस र देवता) निराश जीवन बिताउन बाध्य भएको प्रसङ्ग यस कविता पाइन्छ । म पात्रको साँघुरो गल्लीमा बस्ने मानिस उदास छन् किनकि तिनलाई रातभर उपियाँले टोकछ र दिनभर रुपियाँले टोकछ । त्यसैले साँघुरो गल्लीमा बस्ने मानिस दिन र रात दुवै पीडामा बिताएका छन् । त्यही गल्लीमा बस्ने देवता पनि पीडित छन् किनभने उनलाई न कसैले पुग्छ न त कसैले ढोग्छ नै । यस गल्लीका मानिस र देवताले एकअर्कालाई धिक्काउँदै जीवन चलाएका छन् । यिनीहरू एकअर्कासँग पुर्पुरो ठोक्दै जीवन चलाएका छन् भन्ने आफू बस्ने गल्ली सम्बद्ध विषयको उठान कवि भूपी शेरचनले गरेका छन् । यस कवितामा आएको यही छोटो विषय नै वाच्यार्थ हो । यस कवितामा वाच्यार्थ वा अभिधार्थभन्दा व्यङ्ग्यार्थ वा ध्वन्यार्थ विशेष चमत्कारजनक भएर प्रकट भएको छ ।

४.२ असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनि

नेपाली समाजमा विद्यमान विकृति र विसङ्गतिलाई व्यङ्ग्य प्रहार गर्दै कविता रचना गर्ने भूपी शेरचन परिवर्तनको आकाङ्क्षा राख्ने विशिष्ट प्रतिभा हुन् । भूपी शेरचनले ‘मेरो चोक’ नामक कवितामा नेपालका सहरका वास्तविक अवस्थालाई विषय बनाएर प्रस्तुत गर्ने कार्य गरेका छन् । नेपाली समाज रोग, शोक र भोकले आक्रान्त बन्दै आएको छ र यहाँ कहिल्यै हर्षको भावना सञ्चार हुन नसकेको, साँघुरो गल्लीमा रहेको चोकमा सबथोक उपलब्ध भए पनि ती सबै चिज गरिबी र पछौटेपनसँग सम्बन्धित भएको विषय कवितामा प्रस्तुत भएको छ । चोकका साँघुरा गल्लीमा असङ्ख्य मानिस छन्, जुन देवताको सृजना मानिन्छन् । अर्कातर्फ तिनै देवताद्वारा निर्मित मानिसले देवताको पनि रचना गरिरहेका छन् । देवता बनेका मानिस र देवताले बनाएका मानिसहरूमा दिनानुदिन छटपटी बढिरहेको छ, दिनभरि उनीहरू रुपियाँका लागि दौडिन्छन् र रातभरि उपियाँलाई टोकाउँदै जीवनयापन गरिरहेका छन् । मानिस र देवता दुवै एकअर्कालाई धिक्काउँदै जीवन चलाइरहेका छन् । यसरी सहरका साँघुरा गल्लीमा हुने घटना अनि मानवत्व र देवत्वका बिचको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्ने कार्य यस कवितामा गरिएको छ ।

‘मेरो चोक’ नामक कवितामा सहरको सानो गल्लीलाई उदाहरणका रूपमा प्रस्तुत गर्दै समग्र नेपाल नै साँघुरो गल्लीको अवस्थामा गुञ्जिरहेको छ भन्ने ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित भएको छ । यस कवितामा साँघुरो गल्लीले अव्यवस्थित सहरीकरणको अवस्था र त्यसले जनजीवनमा उत्पन्न गराएको साँघुरोपनलाई चिनाएको छ । असहज परिस्थितिको बोध गराएर नेपालीको जीवनशैली नेपालको विकसित सहर मानिने काठमाडौँ त रोग, भोक र शोकले व्याप्त छ भने विकट स्थानमा बसोबास गर्ने नेपालीको जीविकोपार्जनको अवस्था अझ दुःखद भएको विचार यस कवितामा असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनि बनेर प्रकट भएको छ । कष्टकर जीवन बिताउनुपर्ने यहाँका मानिसको अवस्था चित्रण गरी हर्षलाई त्यो साँघुरो गल्लीमा आउन रोक लगाइएको उल्लेख गरिएको छ । नेपाली समाजका मानिसहरूको जीवनमा सुखद पक्षभन्दा दुःखद पक्ष नै व्याप्त रहेको जनाउने यस कवितामा साँघुरो गल्लीका माध्यमबाट नेपाली जनताले भोग्नुपरेका यातना, छटपटी, रोग, शोक, रोदनक्रन्दनलाई स्पष्ट पारिएको छ । यहाँ साँघुरो गल्लीका माध्यमबाट समग्र नेपालमा व्याप्त गरिबीको दुःखद अवस्थालाई चिनाइएको छ । लेखकको साँघुरो गल्लीमा रहेको चोकमा सबै कुरा उपलब्ध हुने तर ती सबै कुरा

नकारात्मक रहेकाले नेपाली जनता रोग, भोक, शोकले भरिएको जीवन बाँचेका छन् तर तिनको जीवनमा हर्षको सञ्चार हुन सकेको छैन भन्दै नेपालीको पीडादायी जीवन अवस्थाको बोध असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनिबाट हुन पुगेको छ :

साँघुरो गल्लीमा मेरो चोक छ
 यहाँ के छैन ? सबथोक छ
 असङ्ख्य रोग छ,
 अनन्त भोक छ,
 असीम शोक छ,
 केवल हर्ष छैन,
 यहाँ त्यसमाथि रोक छ
 साँघुरो गल्लीमा मेरो चोक छ
 यहाँ के छैन ? सबथोक छ । (पृ. १)

'मेरो चोक' कवितामा कविले साँघुरो गल्लीलाई नेपालका चोकको प्रतीकका रूपमा उभ्याएका छन् । साँघुरो गल्लीमा सबैथोक उपलब्ध रहेको भन्ने मूल अर्थमा बाधा आउनु र अत्यन्ततिरस्कृत वाच्य ध्वनिका माध्यमबाट सबै थोक छ भन्ने कवितांश विपरीत अर्थबोधक बनी केही पनि छैन भन्ने अर्थसँग जोडिन पुगेको छ । यस कविताका कतिपय पङ्क्ति मूल अर्थबाट विचलित भई पूर्णतः विपरीतार्थक बन्न पुगेका छन् । गल्लीमा पाइने रोग, भोक, शोकले पनि गरिबी तथा अभावलाई सङ्केत गरिरहेका छन् । यस कवितामा मानिस र देवताको सन्दर्भलाई पनि अत्यन्तै व्यङ्ग्यात्मक रूपमा चिनाइएको छ । साँघुरो गल्लीमा देवताले बनाएका मानिस र मानिसले बनाएका देवता भन्दै सृष्टिको सिर्जनामा ईश्वरीय भूमिका रहेको विषयप्रति पनि कविको असहमति प्रकट भएको छ । मानिसले देवताका मूर्ति र मन्दिर बनाए जस्तै देवताले मानिसको सृष्टि गरेका हुन् भन्ने विषयप्रति लेखकको असहमति प्रकट भएको छ । साँघुरो गल्लीका न त मानिस नै खुसी भएर बाँच्न सकेका छन् न त उनीहरूले आफ्ना आराध्य देवप्रति आस्था नै प्रकट गर्न सकेका छन् भन्दै मानिस र देवताको सम्बन्धसमेत आलोचित रहेको विषय यस कवितामा असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनि बनेको छ :

मेरो चोकमा
 देवताले बनाएका मानिस र
 मानिसले बनाएका देवता,
 यी दुवैथरीको निवास छ
 तर यहाँ यी दुवैथरी उदास छन्
 दुवैथरी निराश छन्
 मानिस उदास छन् । (पृ. १)

'मेरो चोक' कवितामा दिनभर आर्थिक गर्जो टार्नका लागि जति मिहिनेत गरे पनि साँभ एक छाक मिठो मसिनो खाना र सुविस्तायुक्त ओछ्यानमा सुत्ने आकाङ्क्षा पूर्ति गर्न नसकेका नेपाली जनताको यथार्थ अभिव्यञ्जित भएको छ । जति परिश्रम गरे पनि कमजोर आर्थिक अवस्थाको सिकार भएर जीवन सञ्चालन गर्नुपर्ने नेपाली जनताको बाध्यात्मक अवस्था यहाँ चित्रित छ । मानिस र देवता दुवैको निवास यस साँघुरो गल्लीमा पाइए पनि यी दुवै एकअर्कालाई सहयोग गर्ने अवस्थामा छैनन् । मानिस मात्र विकृति र विसङ्गतिको मारमा जीवनयापन गर्न विवश होइन, मानिसलाई बनाएका

देवता पनि यस परिस्थितिबाट मुक्त हुन नसकेको विशेष असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनि यस कवितामा प्रकट भएको छ । यस कवितामा आएको यस्तो अभिव्यक्तिमा सांस्कृतिक पविर्तनको फल्को पनि प्राप्त गर्न सकिन्छ । मानिसले आफैँले निर्माण गरेका देवताप्रतिको आस्था आफैँले भत्काएको प्रसङ्गमा सांस्कृतिक विघटनको प्रस्तुति प्राप्त गर्न सकिन्छ । अहिलेका मानिसको आवश्यकता पूर्ति गर्न देवता असफल रहेको संस्कृति भञ्जनको प्रस्तुति दिँदै समाजको विकास नयाँ किसिमबाट गरिनुपर्ने प्रगतिवादी धारणा यस कवितामा असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनि बनेको छ । नेपाली जनता रोग, भोक र शोकको मारमा जीवन चलाउँदै आएका छन् र उनीहरूको जीवनमा हर्ष र उमङ्ग निषेध भएको धारणा राख्दै नेपाल र नेपालीको वास्तविक जीवन अवस्थाको स्वरूप नै असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनिका रूपमा प्रकट भएको छ ।

‘मेरो चोक’ कवितामा निराश र उदास भएर जीवनयापन गर्न बाध्य नेपाली कतैबाट पनि पूज्य हुन नसकेका र आफैँलाई धिक्काउँदै जीवन चलाउन बाध्य भएको वास्तविकता नै असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनि बनेको छ । यस कवितामा साँघुरो गल्लीलाई आधार बनाएर नेपाली समाजले वैचारिक उचाइ प्राप्त गर्न नसकेको प्रसङ्ग प्रस्तुत गरिएको छ । समाजलाई विकसित र उन्नतशीत बनाउने मूल आधार नै विचार भएको र हामी नेपालीले वैचारिक उच्चता प्राप्त गर्न नसकेको अभिव्यक्ति यस कवितामा मूल असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनिका रूपमा अभिव्यञ्जित भएको छ । वैचारिक साँघुरा गल्लीलाई नभत्काएसम्म हामी विकासको चुली चढ्न सक्दैनौं भन्दै कविले विचारका साँघुरा घेराबाट माथि उठ्नु सबै नेपालीको चाहना र आवश्यकता रहेको धारणा यस कवितामा प्रस्तुत भएको छ ।

‘मेरो चोक’ कवितामा चोकलाई नेपालको भौगोलिक संरचनाका रूपमा पनि चित्रण गरिएको छ । नेपाल दुई ठुला छिमेकीका बिचमा सानो गल्ली बनेको छ । विशाल दुई छिमेकीका बिचमा रहेको नेपाल भौगोलिक अवस्थितिका आधारमा साँघुरो गल्लीजस्तै बनेको छ भन्ने कुरा यस कवितामा असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनि बनेर प्रकट भएको छ । यस कवितामा आएको ‘असङ्ख्य रोग छ, अनन्त भोक छ, असीम शोक छ’ भन्ने भनाइबाट नेपाल पूर्ण रूपमा विकसित हुन सकेको पनि छैन र यहाँका जनता अभावमा जीवन बिताइरहेका छन् भन्ने कुराको अभिव्यक्ति पाइन्छ । नेपाल गरिब मुलुक हुनुका कारण यहाँका जनता विभिन्न किसिमका उत्पीडन भोग्न बाध्य छन् भन्ने कुरा स्पष्ट पारिएको छ । यस कवितामा गरिबी, रोग, भोकले ग्रस्त नेपाललाई नै सानो चोकमा रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस कवितामा आएको ‘यहाँ के छैन सबथोक छ’ भन्ने कवितांशले आफ्नो स्वाभाविक अर्थलाई छोडेर अत्यन्त तिरस्कृतवाच्य ध्वनिका माध्यमबाट यहाँ केही पनि छैन भन्ने अर्थ बुझाएको छ । यस कवितामा नेपालमा रोग, भोक, शोक छन् तर यहाँ हर्ष छैन भन्ने कुरा पनि असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनिका रूपमा प्रकट भएको छ :

मानिस उदास छन्
किनकि तिनलाई यहाँ रात रातभरि उपियाँले टोक्छ
दिन दिनभरि रुपियाँले टोक्छ
र देवता उदास छन्
किनकि तिनलाई यहाँ
न कसैले पुग्छ न कसैले ढोग्छ
त्यसैले यो चोकमा
देवता र मानिसले
एकअर्कालाई धिक्काउँदै

एकसाथ पुर्पुरो ठोक्छन्
साँघुरो गल्लीमा मेरो चोक छ
यहाँ के छैन ? सबथोक छ । (पृ. १-२)

'मेरो चोक' कवितामा वर्णन गरिएको चोकमा मानिस र देवताको बस्ती रहेको छ तर यी दुवै एकअर्कालाई सुरक्षा दिन नसक्ने अवस्थामा पुगेका छन् भन्दै जति मठमन्दिरले सिँगारिएको सहर भए पनि त्यहाँका मानिसको जीवन स्तरमा कुनै परिवर्तन आउन नसकेको विषय कवितामा आएको छ । यस कवितामा कवि भौतिकवादी बन्दै साँच्चै नै देवताले मानिसको रक्षा गर्ने भए यति धेरै देवता भएका ठाउँका मानिसको अवस्था किन यति धेरै कमजोर बन्न पुग्यो त भन्ने अत्यन्तै सान्दर्भिक अप्रत्यक्ष प्रश्न पनि खडा गरिदिएका छन् । आजका मानिस भौतिकवादी बन्दै गएकाले भौतिक सुखसुविधाका लागि दिनरात नभनी पैसाका निमित्त मरिमेटिरहेका छन् । पैसामुखी चिन्तन मात्र विकसित हुँदै गएपछि अहिलेका मानिसको मानसिकता पनि साँघुरो पैसा मात्र कमाउने गल्ली बन्न पुगेको विशेष अर्थ असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनिका माध्यमबाट प्राप्त भएको छ । यस कवितामा नेपालमा चलेको शासन व्यवस्थालाई पनि साँघुरो गल्लीका रूपमा चित्रण गरिएको छ । विश्वमा प्रजातन्त्र स्थापना भइसक्दा पनि नेपाली जनता साँघुरो व्यवस्थामा बाँच्न विवश छन् भन्ने असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनि पनि यस कविताका माध्यमबाट अभिव्यञ्जित हुन पुगेको छ । यस कवितामा काठमाडौँलाई, नेपाललाई, नेपालीको विचारलाई, धार्मिक सङ्कीर्णतालाई, नेपालीको पैसामुखी सोचलाई, नेपालमा चलेको शासन व्यवस्थालाई साँघुरो गल्लीका रूपमा चित्रण गरिएको छ ।

'मेरो चोक' कविताको संरचना मध्यम र सङ्क्षिप्त ढाँचामा संरचित तथा गद्य लयमा आबद्ध २८ पङ्क्तिपुञ्जबाट तयार भएको छ । रोग, भोक र शोकजस्ता आनुप्रासीय शब्दको प्रयोगले यो कविता लयात्मक बनेको छ । यस कवितामा प्रयोग भएका पङ्क्तिहरूको पुनरुक्त अभिव्यक्तिले गीति आस्वाद निर्माण गरेको छ । कवितामा प्रयोग भएका समाजिक तथा सांस्कृतिक विम्बहरूको प्रयागले अर्थगत उत्कर्ष बढाएका छन् । यस कविताले सरल, सहज भाषाशैलीमा नेपालीको कष्टपूर्ण जीवन अवस्थाको चित्रण गरेको छ । यस कवितामा काठमाडौँलाई, नेपाललाई, नेपालीको विचारलाई, धार्मिक सङ्कीर्णतालाई, नेपालीको पैसामुखी सोचलाई, नेपालमा चलेको शासन व्यवस्थालाई साँघुरो गल्ली बनाएर प्रस्तुत गरिएको छ । यस कवितामा परम्परित विचारका साँघुरा गल्ली नभत्काएसम्म नेपाली समाजमा विचारको नयाँ गल्ली निर्माण हुन नसक्ने आशय प्रस्तुत भएको छ । त्यसैले समाजको विकासका लागि नयाँ वैचारिक धरातलको आवश्यकता रहेको प्रसङ्ग यस कवितामा अभिव्यक्त भएको छ ।

४.३ रसप्रतीति

'मेरो चोक' कवितामा विभाव, अनुभाव र व्यभिचारीभावले शोक स्थायीभावलाई व्यञ्जित गरेका छन् । कविताको वाचकका रूपमा आएको कविनिबद्धप्रौढोक्ति म पात्र, कविले कवितामा सिर्जना गरेको चोकमा विभिन्न प्रकारका प्रताडना सहेर जीवन चलाइरहेका मानिस अनि तिनै मानिसद्वारा निर्माण गरिएका देवतालाई आलम्बन विभावका रूपमा उभ्याइएको छ भने हर्षको प्रवेशलाई निषेध गरिएको साँघुरो चोकलाई उद्दीपन विभावका रूपमा चित्रण गरिएको छ । कवितामा आएका आलम्बनले न त हर्षको अनुभूति नै गर्न पाएका छन् न त उनीहरूको जीवन आशावादी नै बन्न सकेको छ । कवितामा उद्दीपन विभावका रूपमा चित्रण गरिएको साँघुरो चोकलाई पनि पीडा र निराशाले भरिएको स्थल बनाइएको छ । कवि कल्पित चोकका बासिन्दामा उदासीपन, बेथिति अनि चरम निराशा व्याप्त छ र उनीहरूको जीवनको नैराश्य ओकल्दै एकअर्कालाई धिक्काउँदै जीवन बिताउनुपर्ने अवस्था भोगिरहेका छन् । तिनै उदास मानिसले

व्यक्त गरेका उदासीनता, निराशा तथा जीवनप्रतिको असन्तुष्टि नै कवितामा अनुभाव बनेका छन् । त्यस्तै कविद्वारा कल्पित साँघुरो गल्लीका मानिसमा शोकका कारण चिन्ता, दैन्य, विषाद, व्याधि, अपस्मार, असूया, आलस्य, जडता, अमर्ष जस्ता व्यभिचारीभाव प्रकट भएका छन् ।

‘मेरो चोक’ कवितामा साँघुरो गल्लीलाई आफ्नो वासस्थानका रूपमा चयन गरेका बासिन्दाले बिताउनुपरेको दयनीय अवस्थाका कारण चिन्ताभाव प्रकट भएको छ भने आफ्नो जीवनमा कुनै प्रकारको उपलब्धि हासिल गर्न नसकेका साँघुरो गल्लीका मानिसको अवस्थाबाट दैन्यभाव प्रकट भएको पाइन्छ । यी भावले कवितामा स्थायीभावका रूपमा रहेको शोकलाई परिपुष्टि गरेका छन् । आफ्नो जीवनलाई सफलताको शिखरमा पुऱ्याउने चाहना प्रत्येक मानिसले बोकेको हुन्छ तर उसले कल्पना गरेजस्तै जीवन पाउन सक्दैन । साँघुरो गल्लीमा बसेका मानिसले पनि आफ्नो जीवनलाई खुसीले भर्ने चाहना राख्दाराख्दै पनि बाध्यतावश सोचेको कुरा प्राप्त गर्न सकेका छैनन् र यसैका कारण चिन्ताभाव प्रकट हुन पुगेको छ । यस कवितामा आएका आलम्बन विभावले देवतालाई आफ्नो आस्थाको धरोहरका रूपमा स्थापित गरी साँघुरो गल्लीलाई नै देवस्थल बनाउने प्रयत्न गरेका भए पनि देवतासमेत उपेक्षित जीवन चलाउनुपर्ने अवस्थामा पुगेको सन्दर्भ सङ्केत गर्दा तथा साँघुरो गल्लीमा रहेका देवताको उपेक्षामा विषादभाव प्रकट भएको छ । रोग, भोक तथा शोकमा जीवन बिताइरहेका मानिस साँच्चै नै व्याधि भोगिरहेका छन् भन्ने कुरा स्पष्ट पारिएको अवस्थामा व्याधिभाव प्रकट भएको छ । कवितामा आएका आलम्बनको जीवन शोक र भोकका कारण पीडित बनेको अवस्थामा अपस्मार, उनीहरूमा एकअर्काप्रति जागेको ईर्ष्यामा असूया, कुनै पनि कामप्रति उत्सुकता नदेखिँदा आलस्य तथा अपमान, तिरस्कार, अपहेलना अनि निन्दाले भरिएको जीवन विषयक प्रसङ्गमा अमर्ष भाव प्रकट भएको छ । कवितामा आएका यी भावले कुनै न कुनै किसिमबाट स्थायीभावका रूपमा रहेको शोकलाई परिपुष्टि नै गरेका छन् ।

‘मेरो चोक’ कवितामा आएका विभाव, अनुभाव तथा व्यभिचारीभावले नेपाल र नेपालीको अवस्था बुझाएका छन् । कवितामा आएको साँघुरो गल्लीका मानिसले बिताएको जीवन शोकभावले व्याप्त छ । कवितामा आएको तलको अंशले पनि शोकको अवस्था बुझाएको छ :

असङ्ख्य रोग छ

अनन्त भोक छ

असीम शोक छ

केवल हर्ष छैन

यहाँ त्यसमाथि रोक छ । (घुम्ने मेचमाथि अन्धो मान्छे, पृ. १)

माथिको कवितांशमा कविले वर्णन गरेको चोकमा रोग तथा भोक व्याप्त रहेको प्रसङ्गबाट शोक स्थायीभाव प्रकट भएको छ । कवितामा आएको साँघुरो गल्लीमा देवताले बनाएका मानिस र मानिसले बनाएका देवता दुवैको निवास छ अनि यहाँ बस्ने दुवै उदास र निराश छन् भन्दै जीवनको कारुणिक सन्दर्भ सङ्केत गरिएको छ । कवितामा आएको यस्तो सन्दर्भले पनि शोकभावलाई नै पुष्टि गरेको छ । रुपियाँका लागि छटपटिएका मानिस पनि उपियाँलाई टोकउँदै एकअर्कालाई धिक्काउँदै उदास जीवन बाँचेको प्रसङ्गले नेपाली जनताको दयनीय अवस्थाबोध गराएको छ । यसरी कवितामा विभाव, अनुभाव तथा व्यभिचारीभावबाट पुष्ट शोक स्थायीभाव करुण रसका रूपमा असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनि बनेर प्रकट भएको छ । ‘मेरो चोक’ कवितामा नेपाली जनताले विभिन्न किसिमका प्रताडना सहँदै अत्यन्त दुःखी जीवन बिताएका छन् र तिनको जीवनमा हर्षको प्रवेश नै भएको छैन भन्दै साँघुरो गल्लीका रूपमा रहेको नेपालमा

बस्ने नेपालीको जीवन उत्साहपूर्ण बन्न नसकेको अनि अभाव र पीडाका बिचबाट नेपालीले जीवन चलाउँदै आएको ध्वन्यान्वय असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यका माध्यमबाट अभिव्यक्त भएको छ ।

४.४ असंलक्ष्यता

'मेरो चोक' कवितामा विभाव, अनुभाव तथा व्यभिचारीभावद्वारा परिपुष्ट शोक स्थायीभाव असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यका रूपमा प्रकट भएको छ । यस कविताको शीर्षक मेरो चोक रहेको छ, र यसले लेखकको बसोबास रहेको कुनै स्थान विशेषलाई बुझाउनेबित्तिकै समग्र नेपाललाई नै एउटा चोकका रूपमा बुझाउन पुगेको छ भने चोकमा बस्ने बासिन्दाका रूपमा नेपालीलाई बुझाएको छ । दुई विशाल छिमेकी भारत र चीनका बिचमा रहेको नेपाल आफैमा एउटा चोक हो र यस नेपालरूपी चोकमा बस्ने नेपाली सुखी छैनन् भन्ने विशेष अर्थ असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यका माध्यमबाट बोध भएको छ । यस कवितामा मेरो चोक भनेर अरू जुनसुकै ठाउँलाई बुझाउने प्रयत्न गरिएको भए पनि मूलतः चोक नेपालबोधक बनेको छ । यस कवितामा आएको चोक र त्यहाँको रोग, भोक र शोकको सम्बन्ध पनि कुनै स्थानविशेषसँग मात्र नरहेर समग्र हाम्रो देश नेपालसँग नै जोडिन पुगेको छ र यस्तो अर्थमा यहाँ वाच्यार्थ र ध्वन्यार्थका बिचमा क्रम रहे पनि क्रमबोध भएको छैन । सामान्यतः चोक शब्दले कुनै स्थानविशेष मात्र नबुझाएर सिधै नेपाल भन्ने अर्थ बुझाएकाले असंलक्ष्यता देखिएको छ । यस कवितामा कवि कल्पित चोकमा सबै थोक उपलब्ध हुने दाबी गरिएको भए पनि अत्यन्ततिरस्कृतवाच्य ध्वनिका सहायताबाट यहाँ सबै चिज उपलब्ध छ होइन कि यहाँ केही पनि उपलब्ध छैन भन्ने अर्थ पनि प्राप्त भएको छ । कवि कल्पित चोकमा देवता र मानिस दुवैको निवास रहेको भन्नेबित्तिकै हामीले स्थापित गरेका हाम्रा आराध्य देव तथा तिनै देवले आफूलाई सुरक्षित गरेको ठान्ने मानिस भन्ने अर्थ पनि असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यबाट नै प्राप्त भएको छ । त्यस्तै नेपालीले आफ्नो दैनिकी सञ्चालन र पैसा कमाउनका लागि जतिसुकै मरिहते गरे पनि सुखी जीवन बिताउन पाएका छैनन् भन्ने दयनीय अवस्थाबोध गराउने विशेष अर्थ पनि असंलक्ष्यका माध्यमबाट नै अभिव्यक्त भएको छ । साँघुरो गल्लीका मानिस र देवता एकअर्कासँग असन्तुष्ट छन्, पुजिन नपाएकामा देवताको असन्तुष्टि छ भने आफूले सोचेअनुसार पैसा कमाउन नपाएकामा यहाँका मानिस असन्तुष्ट छन् भन्दै नेपाली समाजमा टोलैपिच्छे देवताका मठमन्दिर निर्माण गरेर सुखी बन्ने परिकल्पना गरेका नेपाली खुसी हुन सकेका छैनन् भन्ने अवस्थाको बोध पनि असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यबाट नै भएको छ ।

यसरी मेरो चोक कवितामा वाच्यार्थबोध र व्यङ्ग्यार्थबोध एउटै क्षणमा गर्न सकिने भएकाले यहाँ असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनि रहेको छ । कविताको पठनपश्चात् वाच्यार्थ र व्यङ्ग्यार्थबोध एउटै तहमा भए पनि क्रमगतरूपमा वाच्यार्थभन्दा व्यङ्ग्यार्थबोध एक तहपछि मात्र भएको छ । यस कवितामा नेपाली जनता असुविधाले भरिएको साँघुरो गल्लीमा विभिन्न प्रकारका पीडा र वेदना सहन गर्दै रोग, भोक, शोक, निराश, उदास तथा कष्टकर जीवन बिताउन बाध्य छन् र उनीहरूको जीवनमा हर्षको अभिव्यक्तिभन्दा पीडा अनि क्रन्दनको आवाज चर्को छ । हर्षलाई प्रतिबन्धित गरिएको साँघुरो गल्लीका मानिसको जीवनमा शोकले व्याप्ति पाएको छ, भन्ने विषय असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनिका माध्यमबाट अभिव्यक्त भएको छ र यही भावसौन्दर्यका कारण कविता व्यङ्ग्यधर्मी पनि बनेको छ ।

५. निष्कर्ष

रोग, भोक तथा शोकजस्ता समस्याले ग्रसित भएको नेपाली जनजीवनको चित्रण गरी लेखिएको 'मेरो चोक' कवितामा हाम्रै समाजका यथार्थता विषयबद्ध भएर आएका छन् । यस कवितामा वाच्यार्थका रूपमा साँघुरो चोक आएको

छ भने त्यही चोक शब्दबाट असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनि प्रकट हुँदा नेपाल बुझिन गएको छ । यस कवितामा रोग, भोक र शोकको चित्रण गरिएको छ र त्यसैका माध्यमबाट नेपाली जनता दिनरात काममा खटिँदा पनि कहिल्यै सुविधायुक्त जीवनयापनको अवसर प्राप्त गर्न सकेका छैनन् भन्ने असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनि अभिव्यक्त हुन पुगेको छ । यस कवितामा सहरिया जीवनमा देखिने साँघुरोपनलाई पनि साँघुरो गल्लीका रूपमा चिनाउँदै त्यहाँ व्याप्त अभाव, अव्यवस्था, गरिबी, पछ्यौटेपन, विपन्नता, पीडा, व्यथालाई असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनिका माध्यमबाट चिनाइएको छ । यस कवितामा कविले असङ्ख्य मठमन्दिर भएर पनि देवताले मानवका पीडा बुझ्न नसकेको र देवता स्वयम् उपेक्षित हुँदै गएका छन् भन्ने सन्दर्भ देखाएर सहरिया जीवनमा देखिएको नैराश्यालाई प्रस्तुत गरिएको छ । यस कवितामा सहर मानवीय सभ्यता र संस्कृतिको प्रतीकका रूपमा रहनुपर्ने तर हाम्रो देशमा सहर साँघुरा गल्लीको प्रतीक मात्र होइन विकृति र विसङ्गतिको भण्डारका रूपमा विकसित भइरहेका छन् भन्ने विषयलाई असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनिका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको छ । सुखी जीवनको आकाङ्क्षा बोकी सहर पसेका सबै नेपालीलाई सङ्कीर्ण सोचाइ र चिन्तनबाट माथि उठेर अथवा विचारका साँघुरा गल्ली भत्काएर फराकिलो स्वतन्त्र जीवन सञ्चालन गर्नका लागि आग्रह गरिएको यस कवितामा नेपालमा बसोबास गरेका नेपाली जनताले भोग्नुपरेका पीडा प्रस्तुत गरिएको छ । यस कवितामा असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनिका रस, भाव, रसाभास, भावाभास, भावोदय, भावशान्ति, भावसन्धि तथा भावशबलताका अवस्थामध्ये रसको प्रतीति भएको छ । नेपाली जनताको पीडाले भरिएको जीवनलाई आधार बनाउँदा यस कवितामा शोक स्थायीभाव नै मुख्य बनेर प्रकट भएको छ । यस कवितामा आएका विभाव, अनुभाव तथा व्यभिचारीभावले मुख्य बनेको शोक स्थायीभावलाई करुण रसका रूपमा अभिव्यक्त हुनका लागि सहयोग पुऱ्याएका छन् । गद्य लयको साङ्गीतिक भङ्कार पाइने प्रस्तुत कवितामा सहरिया जीवनको साँघुरोपनलाई विषय बनाएर मानवीय जीवनको विकृति र विसङ्गतिको प्रस्तुत गरिएको छ । शिक्षित र सम्पन्न मानिने सहरका जनतामा पनि वैचारिक उचाइ आउन नसकेको र वैचारिक साँघुरोपनलाई नभत्काएसम्म समाजको उन्नति अनि प्रगति सम्भव नरहेको मुख्य आशय यस कवितामा प्रस्तुत भएको छ । यस कवितामा काठमाडौँलाई, नेपाललाई, नेपालीको विचारलाई, धार्मिक सङ्कीर्णतालाई, नेपालीको पैसामुखी सोचलाई, नेपालमा चलेको शासन व्यवस्थालाई साँघुरो गल्ली बनाइएको छ । यस्ता साना र साँघुरा गल्लीबाट बाहिर ननिस्किएसम्म मानिसको जीवनमा परिवर्तन नआउने धारणा पनि असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनि बनेर यस कवितामा प्रकट भएको छ । यस कवितामा प्रस्तुत भएको वाच्यार्थका तुलनामा असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनि विशेष चमत्कारी बन्न पुगेको छ । नेपालको भौगोलिक संरचनादेखि मानिसमा रहेको वैचारिक साँघुरोपनसम्मलाई साँघुरो गल्लीका रूपमा चित्रण गरिएको प्रस्तुत कविता असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य ध्वनि अभिव्यक्तिका दृष्टिले अत्यन्तै विशिष्ट रहेको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अधिकारी, रविलाल (२०५९), *साहित्य सारथी*, पोखरा : लेकाली प्रकाशन ।
आनन्दवर्धन (सन् २०१३), *ध्वन्यालोक*, (टीकाकार विश्वेश्वर). (तेस्रो.संस्क.), वाराणसी : ज्ञानमण्डल लिमिटेड ।
आप्टे, वामन शिवराम (सन् १९६९), *संस्कृत हिन्दी कोश*. (दो.संस्क.). दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास ।
उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०३०), *साहित्य प्रकाश*, (पाँचौँ संस्क.), काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।
उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०६१), *पूर्वीय साहित्यसिद्धान्त* (चौथो संस्क.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
ढकाल, वेणीमाधव (२०६७), *काव्यदीपिका*, (दोस्रो.संस्क.), काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
पौडेल, विष्णुप्रसाद (२०५७), *संस्कृत काव्यशास्त्र*, काठमाडौँ : भुँडीपुराण प्रकाशन ।

मम्मट (सन् १९६०), *काव्यप्रकाश*, (व्याख्याकार श्रीनिवास शास्त्री), मेरठ : साहित्य भण्डार ।

विश्वनाथ (सन् १९७७), *साहित्यदर्पण*, (नवौं संस्क.), दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास ।

शुक्ल, राम बोहरी (२००२), *काव्य प्रदीप*, (छत्तिसौं संस्क.), इलाहाबाद : लोकभारती प्रकाशन

शेरचन, भूपी (२०५६), *घुम्ने मेचमाथि अन्धो मान्छे*, (दसौं संस्क.), ललितपुर : साभ्ना प्रकाशन ।